

Dövlət idarəçiliyi haqqında ikinci traktat

Con Lokk

1689

“Azad Düşüncələr” Assosiasiyası

Mündəricat

KITAB HAQQINDA	3
KITABDAN İXTISARLAR.....	4
MÜLKİYYƏT HAQQINDA.....	4
SIYASI CƏMIYYƏTLƏRİN BAŞLANĞICI HAQQINDA	5
SIYASI CƏMIYYƏT VƏ DÖVLƏTLƏRİN MƏQSƏDLƏRİ HAQQINDA.....	5
QANUNVERİCİ HAKİMİYYƏTİN MIQYASI HAQQINDA	6
TİRANİYA HAQQINDA	9
DÖVLƏTİN SÜQUTU HAQQINDA	9

Kitab haqqında

“Dövlət idarəçiliyi haqqında iki traktat” siyasi fəlsəfi əsər olaraq, 1689-cu ildə Con Lok tərəfindən anonim şəkildə nəşr edilmişdir. Birinci traktat Robert Filmersin “Patriarx və ikinci traktat”ını cümlə-cümlə təkzib edərək, patriarxalizmə qarşı çıxır, təbii hüquqlara və müqavilə nəzəriyyəsinə əsaslanan siyasi və vətəndaş cəmiyyəti nəzəriyyəsinin təsvirini verir.

İkinci traktat vətəndaş cəmiyyəti haqqında nəzəriyyəni əks etdirir. Lok təbii vəziyyətin təsvirindən başlayır, onun Tomas Hobsun nəzərində “hər kəsin hər kəsin əleyhinə olduğu müharibə” vəziyyətindən daha sabit təsvirini verir. Sübuta yetirir ki, bütün insanlar təbii vəziyyətdə Allah tərəfindən bərabər yaradılmışdır. Bundan çıxış edərək, o yalnız insanların razılığı əsasında yaranan dövlətin legitim olduğunu aydınlaşdırılması prosesində, mülkiyyətin və sivilizasiyanın hipotetik təşəkkülünün izahına keçir. Beləliklə, insanların iradəsi olmadan idarə olunan hər hansı hökumət nəzəriyyəyə görə süquta uğramalıdır.

İkinci traktat Lokun burada inkişaf etdirdiyi bir sıra mövzularla yaddaqalandır. O, fərdlərin bir-birinə itaət etmək öhdəliyinin olmadığı, ancaq hər kəsin özü tərəfindən təbii qanunun tələbi ilə mühakimə etdiyi təbii vəziyyətin təsviri ilə başlayır. Bu həm də istila və köləlik, mülkiyyət, səciyyəvi dövlət və dəyişiklik hüququnu əhatə edir.

Kitabdan ixtisarlar

Mülkiyyət haqqında

27. Yer kürəsi və üzərindəki bütün varlıqların insanların ümumi sərvəti olmasına baxmayaraq, hər bir şəxsin də özünə məxsus mülkiyyəti vardır: bu cür mülkiyyətə insanın özündən başqa heç kimin haqqı yoxdur. Deyə bilərik ki, bədənin zəhməti və əllərin əməyi tamamilə ona məxsusdur. O hər hansı bir şeyin təbiətdən gələn ilkin formasını dəyişirsə, ona öz əməyini əlavə edirsə və özünə məxsus olan nəyisə ona qoşursa, bununla həmin şeyi öz mülkiyyətinə çevirmiş olur. O hər hansı bir şeyi təbiətin yaratmış olduğu ümumi vəziyyətdən çıxarmaqla, ona öz əməyi ilə nəsə əlavə etməklə, başqalarını həmin şey üzərində ümumi hüquqlardan məhrum edir. Bu əmək həmin zəhmət çəkənin müstəsna mülkiyyəti olduğundan, bir zamanlar hamı üçün ümumi olan əmtəəyə əlavə edilmiş hər hansı cizgiyə özündən başqa heç kimin hüququ yoxdur.

28. Palıd ağacının, yaxud meşədəki ağacların altından yığıldığı qoza və almalarla qidalanan hər kəs onları özünüküləşdirir. Heç kəs bu qidanın ona məxsusluğunu inkar edə bilməz. Onda sual edirəm, nə vaxtdan bunlar onun özünükü olmağa başlayır? Həzm edildikdən sonramı? Yaxud yeyəndə? Yaxud onları suda qaynadanda? Yaxud evə gətirəndə? Və yaxud da onları yığanda? Aydın ki, ilk yığımla insan onları özünüküləşdirə bilməyibsə, onda başqa cür əldə edə bilməz. Qeyd edilən zəhmət həmin şeylərə münasibətdə onlara məxsus olan və ümumi olanlar arasında fərq yaradır: hər şeyin anası olan təbiətin yaratdığından başqa məhsula nə isə əlavə edir və onu həmin insanın özəl hüququna çevirir. Kimsə deyə bilərmə ki, onun həmin topladığı qozalara və almalara hüququ yoxdur, çünki, həmin insan onları özünüküləşdirərkən bəşəriyyətin razılığını almamışdır? Hamıya ümumilikdə məxsus olanı bu cür özünüküləşdirmək oğurluq idimi? Əgər belə razılıq zəruri olsaydı, onda Allahın verdiyindən asılı olmayaraq, insan ehtiyac çəkərdi. Biz yığcam halda ümumini görür və ümumi mülkiyyət olandan bir hissəni götürmək üçün onu təbiətin yaratdığı vəziyyətdən çıxararaq mülkiyyətə çeviririk. Bunsuz ümuminin heç bir faydası yoxdur. Bu zaman o və ya digər hissənin götürülməsi ümumi hüquqlara malik olanların aydın ifadə edilmiş razılığından asılı deyil. Beləliklə, digərləri ilə hüququm olduğu hər hansı bir yerdə atımın yediyi ot, qulluqçularımın kəsdiyi torf, hər hansı yerdən qazdığım filiz kimsənin razılığına ehtiyac olmadan mənim mülkiyyətimə çevrilir. Onları olduqları vəziyyətdən çıxarmağa sərf etdiyim əmək mənim onlar üzərində hüququmu təmin edir.

32. Lakin indi mülkiyyətin əsas mahiyyəti yer üzərindəki meyvələr və ya heyvanlar deyil, yer kürəsinin özüdür; çünki bütün ağırlıq onun üzərinə düşür və qalan hər şeyin yükünü də o daşıyır. Düşünürəm ki, oradakı mülkiyyətin də əvvəlki kimi əldə edilməsi aydındır. İnsan nə qədər çox torpaq becərir, əkir, inkişaf etdirir, şumlayır və məhsulundan istifadə edirsə, o qədər də mülkiyyətə sahib olur. O, öz əməyi ilə həmin mülkiyyəti ümumidən ayırır: heç kim onu həmin mülkiyyətə olan hüquqlardan məhrum edə bilməz. Deyək ki, digərlərinin də həmin mülkiyyətə bərabər hüququ var və buna görə də, o, bütün başqa yoldaşlarının, bəşəriyyətin razılığı olmadan o mülkiyyəti özünüküləşdirə, ümumidən ayıra bilməz. Allah dünyanı bəşəriyyətə bəxş edəndə, insana həm də zəhmət çəkmək hökmü vermişdir ki, onun ehtiyacı da bunu tələb edir. Allah və onun iradəsi insana təbiəti ram etməyi, bununla da, ona özünə məxsus əməyini əlavə etmək hökmü vermişdir. O da Allahın bu əmrinə tabe olaraq hər yeri ram etdi, əkdə və becərdi. Bununla da, hazır olana elə bir şey əlavə etdi ki, həmin şey başqa heç kimin hüququ olmayan və ya ona zərər verilmədən alınma bilməyən mülkiyyətidir.

Siyasi cəmiyyətlərin başlanğıcı haqqında

95. İnsanlar, artıq deyildiyi kimi, təbiətən azad, bərabər və müstəqildirlər. Heç kimi özünün razılığı olmadan bu vəziyyətdən çıxarmaq və onu digərinin siyasi iradəsinə tabe etmək olmaz. Hər hansı şəxsin öz təbii azadlığından imtina etməsi və özünü vətəndaş cəmiyyətinin buxovlarına təslim etməsinin yeganə yolu digər insanlar arasında rahat, təhlükəsiz və sakit mühitdə yaşamaq, öz mülkiyyətindən zövq almaq, onların icmasına aid olmayanlardan qorunmaq üçün birləşmək və icma yaratmaq məqsədilə digərləri ilə razılaşmasıdır. İstənilən insan bunu edə bilər, çünki bu, digərlərinin azadlığına xələl gətirmir; onlar təbii azadlıq vəziyyətində olduğu kimi qalırlar. İstənilən insan razılaşaraq icma, yaxud dövlət yaratmaq istədikdə, birləşərək siyasi şura təşkil edirlər ki, burada çoxluqda olanların fəaliyyət və azlığı məhdudlaşdırmaq hüququ olur.

96. Müəyyən sayda insan hər bir fərdin razılığına əsasən icma yaratdıqda, bununla yalnız çoxluğun iradəsi və göstərişləri ilə vahid orqan kimi hərəkət etmək səlahiyyətinə malik bir orqanlı icma yaratmış olur. Bu, bütün icmada fərdlərin razılığı ilə fəaliyyət göstərir və hər hansı orqanın eyni istiqamətdə hərəkət etməsini zəruri sayır. O da zəruri hesab olunur ki, həmin birlik çoxluğun razılığı ilə böyük qüvvənin apardığı istiqamətə yönəlsin. Əks təqdirdə, onun bir vahid toplum kimi hərəkət etməsi, yaxud birlik və ya icma formasında mövcudluğunu davam etdirməsi mümkün deyil. Çünki onun yaradılması orada birləşən bütün fərdlərin razılığı ilə olmuş və beləliklə, hər kəs çoxluq tərəfindən idarə edilmək haqqında razılıq vermişdir. Ona görə də, görürük ki, normal qanunlarla hərəkətə gətirilən toplantılarda çoxluğun hərəkəti hamının hərəkəti kimi qəbul edilir və əlbəttə, təbiət və ağıl qanununa əsasən çoxluğun qüvvəsi kimi müəyyən edilir.

Siyasi cəmiyyət və dövlətlərin məqsədləri haqqında

123. Əgər deyildiyi kimi, insan təbii vəziyyətində tam azadırsa: əgər o, ən yüksək varlıq kimi öz şəxsiyyətinin və mülkiyyətinin tam sahibdirsə, heç kimdən asılı deyilsə, niyə öz azadlığından əl çəkməlidir? Niyə o, öz imperiyasından imtina edərək, başqa bir qüvvənin hökmranlığına və nəzarətinə keçməlidir? Buna aydın bir cavab var: baxmayaraq ki, təbii vəziyyətində insanın bu cür hüququ var, lakin ondan istifadə imkanı qeyri-müəyyəndir və daim digərlərinin təcavüzünə məruz qalır. Çünki digərləri də onun qədər kral və ya ona bərabər insanlar olduğundan, onların çox hissəsi haqq və ədalətə riayət etmədiyindən, insanın malik olduğu mülkiyyətdən istifadə etməsi təhlükəli və xeyli dərəcədə müdafiəsizdir. Bu hissə onu azad, lakin qorxu və davamlı təhlükələrlə dolu vəziyyətdən imtina etməyə məcbur edir. Heç də səbəbsiz deyil ki, o, həyatlarının, azadlıqlarının və əmlaklarının (bunların hamısını birlikdə mülkiyyət adlandırırım) qarşılıqlı müdafiəsi üçün artıq birləşmiş və ya birləşmək istəyən digər insanlarla cəmiyyət yaratmağa çalışır.

124. İnsanların ittifaqlarda birləşməyinin və dövlət idarəçiliyinə keçmələrinin böyük və başlıca məqsədi mülkiyyətlərini qorumaqdır. Bunun üçün təbii vəziyyətdə çox şeyə ehtiyac var.

Birincisi, elə bir təsis edilmiş, razılaşdırılmış, tanınmış qanuna ehtiyac var ki, o, hamı tərəfindən doğru və yanlış standartı kimi, onların arasındakı bütün ziddiyyətləri həll edən ümumi ölçü kimi qəbul olunsun. Təbiət qanunları bütün ağıllı insanlar üçün aydın və ağlabatandır. Buna baxmayaraq, insanlar öz maraqları naminə qarşılıqlı və həmin qanunları öyrənmək üçün cahil olduqlarından, onun xüsusi hallara tətbiq edilən və onlar üçün məcburi olan qanuna çevrilməsinə icazə verməyə meylli deyillər.

125. İkincisi, təbii vəziyyətdə bütün fərqləri əsaslandırılmış qanunlar əsasında müəyyənləşdirmək səlahiyyətinə malik tanınmış və bitərəf hakimlərə ehtiyac var. Bu vəziyyətdə hər kəs təbiət qanununun həm hakimi, həm icraçısı, həm də insanlara münasibətdə qərəzli olduqlarından, ehtiras və qisas onları özlərinə aid məsələlərdə uzaqlara aparmağa meyllidir; saymazlıq və biganəlik isə insanları başqalarına etinasız edir.

126. Üçüncüsü, təbii vəziyyətdə tez-tez haqlı cəzanın dəstəklənməsi və icrası üçün gücə ehtiyac olur. Ədalətsizliklə təhqir olunanlar imkan düşdükdə, öz ədalətsizliklərinə güc vasitəsilə haqq qazandıрмаğa cəhd edəcəklər: belə müqavimət cəzalandırmanı, onu icra edənlər üçün qorxulu və zərərli edir.

127. Beləliklə, bəşəriyyət təbii vəziyyətin üstünlüklərinə baxmayaraq, pis vəziyyətə düşdükcə və ya həmin vəziyyətdə qaldıqca, daha tez cəmiyyətə doğru sürüklənir. O artıq reallığa çevrildəndə görürük ki, belə şəraitdə müəyyən sayda insan çox nadir hallarda uzun müddət birlikdə yaşaya bilir. Hər bir şəxsin başqalarını buraxdıqları xətalara görə cəzalandırmaq gücündən qeyri-müəyyən və qeyri-mütəmadi şəkildə istifadə etməsindən yaranan narahatlıqlar insanları dövlətin qanunları altında sığınacaq axtarmağa və mülkiyyətlərini qorumağa məcbur edir. Məhz bu, onları təkbaşına tətbiq etdikləri cəzalandırma hüququndan məmnuniyyətlə imtina etmək məcburiyyətinə gətirir. Bu funksiyanı təkbaşına icra edəcək şəxs isə onların arasından təyin edilir. Bu cür qaydalarla icma və ya bu məqsədlə onun səlahiyyət verdiyi insanlar razılığa gəlirlər. Və bununla biz ilkin hüququn, həm qanunverici, həm icraedici hakimiyyətin, həm də dövlət və cəmiyyətlərin təşəkkülünün şahidi oluruq.

131. İnsanlar cəmiyyətə daxil olduqda, təbii vəziyyətdə malik olduqları bərabərlik, azadlıq və icra hüququnu gələcək cəmiyyətin tələb edəcəyi şəkildə istifadə etmək üçün qanunverici orqana təslim edirlər. Ona baxmayaraq, bu yenə də hər bir kəsin özünü, azadlığını və mülkiyyətini daha yaxşı qorumaq niyyəti ilə baş verir; (Çünki heç bir ağıllı varlıq öz şəraitini pisə dəyişmək niyyətində ola bilməz). Cəmiyyətin, yaxud onun təsis etdiyi qanunverici orqanın gücü onun ümumi məqsədindən irəli gedə bilməz: o, təbii vəziyyətdə yaşamı təhlükəli edən və çətinləşdirən yuxarıda qeyd etdiyimiz üç təhlükədən hər kəsin mülkiyyətini qorunmalıdır. Beləliklə, əlində birliyin qanunverici, yaxud ali hakimiyyəti olan hər kəs ekspromt əmrlərlə deyil, bütün insanlara elan edilmiş və tanış olan müəyənləşdirilmiş qanunlarla idarə etməyə borcludur. Bunları icra edən hakimlər qərəzsiz və vicdanlı olmalı, bütün ziddiyyətləri həmin qanunlarla həll etməlidirlər. İcmanın gücü də yalnız icma daxilində belə qanunların icrası və ya xarici hücum və müdaxilələrin qarşısını almaq, icmanı istilalardan qorumaq üçün icma xaricində səfərbər olunmalıdır. Və bütün bunlar başqa bir məqsəddə deyil, yalnız sülhə, təhlükəsizliyə və xalqın ictimai rifahına istiqamətlənməlidir.

Qanunverici hakimiyyətin miqyası haqqında

134. İnsanların cəmiyyət halında birləşmələrinin ən əsas məqsədi öz mülkiyyətlərindən sülh və təhlükəsizlik şəraitində istifadə etməkdir. Bunun üçün ən yaxşı vasitə və alət cəmiyyətdə bərqərar olmuş qanunlardır. Birliklərin birinci və fundamental müsbət qanunu qanunverici orqanın təsis olunmasıdır. Hətta qanunverici orqanın özünü idarə edən birinci və fundamental təbii qanun cəmiyyətin və (ictimai rifahla uyğun gəldiyi qədər) ona aid olan hər bir şəxsin mühafizəsidir. Bu cür qanunvericilik nəinki birliyin ali hakimiyyətidir, həm də icmanın etibar etdiyi əllərdə müqəddəs və dəyişməzdir. Hər hansı bir şəxsin fərmanı xalq tərəfindən seçilmiş və təyin edilmiş qanunverici orqan tərəfindən səlahiyyətləndirilməmişdirsə, qanuni qüvvəyə və məcburiyyətə malik deyil; hansı formada dəyişməsindən və ya hansı qüvvə tərəfindən

dəstəklənməsindən asılı olmayaraq. Çünki bunsuz qanun tələb olunan mütləq keyfiyyətə malik olmur. Bu da cəmiyyətin razılığıdır ki, onun iradəsi əleyhinə heç kimin qanun yaratmaq səlahiyyəti yoxdur. Bu ancaq onların razılığı və onlar tərəfindən verilmiş səlahiyyətlə ola bilər. Ona görə də, daha vacib şəkildə hamının yerinə yetirməyə borclu olduğu tabeçilik sonda bu ali hakimiyyətdə başa çatır və onun yaratdığı qanunlarla tənzimlənir. Heç bir kənar qüvvəyə, yaxud yerli ikinci dərəcəli hakimiyyətə içilmiş and öz inamına uyğun hərəkət edən cəmiyyət üzvünü qanuna tabe olmaqdan çəkindirə bilməz. Nə də onu qüvvədə olan qanunlara əks hərəkət etməyə və ya onların icazə verdiyindən artıq hərəkətə məcbur edə bilməz. Hər hansı bir şəxsin sonda cəmiyyətdə ali sayılmayan bir hakimiyyətə tabeçiliyini təsəvvür etmək səfehlik olardı.

135. Qanunvericilik istər bir və ya çox şəxsdən ibarət olmasından, istərsə daimi və ya fasilələrlə mövcud olmasından asılı olmayaraq, hər hansı birliyin ali hakimiyyətidir, lakin bununla belə...

Birincisi, bu hakimiyyət heç bir vəchlə insanların taleyi və var-dövləti üzərində mütləq zorakı ola bilməz. Qanunverici hakimiyyətin cəmiyyətin hər bir üzvünün şəxsə, yaxud topluma verdiyi müştərək hakimiyyət olmasına baxmayaraq, o, cəmiyyətə daxil olan və cəmiyyətin xeyrinə öz gücündən əl çəkən insanların təbii vəziyyətdə malik olduqlarından artıq ola bilməz. Çünki heç kim başqasına özünün malik olduğundan artıq hakimiyyət ötürə bilməz. Və heç kim nə özü, nə də başqası üzərində zorakı hakimiyyətə malik olub, öz həyatını, yaxud başqasının həyatını və ya mülkiyyətini məhv edə bilməz. İnsan, sübut edildiyi kimi, özünü başqasının zorakı hakimiyyətinə məruz qoya bilməz. Belə ki, o, təbii şəraitdə digərlərinin həyatı, azadlığı, mülkiyyəti üzərində sərbəst deyil və yalnız təbii vəziyyətin ona özünü və bəşəriyyətin qalan hissəsini mühafizə etmək üçün verdiyi qədər hakimiyyətə malikdir. Bu, onun etdiyi, yaxud birliyə və beləliklə, qanunverici hakimiyyətə verə biləcəyidir. Beləliklə, qanunvericilik bundan artığına malik ola bilməz. Onların hakimiyyəti ən çox cəmiyyətin ictimai rifahı limitində məhdudlaşır. Bu elə bir qüvvədir ki, qorunmaqdan başqa digər məqsədi yoxdur. Buna görə də, heç vaxt öz subyektlərini məhv və ya əsir etməyə, yaxud qəsdən iflasa uğratmağa hüququ yoxdur. Təbii qanunun öhdəlikləri cəmiyyətdə sona yetmir. Yalnız bir çox hallarda aydınlaşdırılır və əməl olunmasını gücləndirmək üçün onlara insan qanunları ilə təsbit olunmuş cərimələr əlavə olunur. Beləliklə, təbiətin qanunu bütün insanlar, qanunvericilər və həmçinin digərləri üçün də əbədi qayda kimi durur. Onların digər insanların fəaliyyəti üçün yaratdığı qaydalar, həmçinin öz hərəkətləri təbiətin qanununa, yəni Allahın iradəsinə uyğun olmalıdır. Bu, bir bəyanatdır və təbiətin fundamental qanunu bəşəriyyəti qorumaqdır. Heç bir insan sanksiyası bundan yaxşı və bundan güclü ola bilməz.

136. İkincisi, qanunverici, yaxud ali hakimiyyət öz üzərinə eksrompt zorakı fərmanlarla idarə etmək səlahiyyəti götürə bilməz. O, ədalət yaymağa borcludur və subyektlərin hüquqlarını elan olunmuş qanunlarla və tanınmış səlahiyyətli hakimlər vasitəsilə müəyyən etməlidir: təbiət qanunu yazılmadığından, insanların ağılından başqa heç yerdə mövcud deyildir. Müəyyən qanun olmadıqda, ehtiras, yaxud maraq ucbatından həmin qanundan yanlış sitat gətirənlərə və ya onu düzgün tətbiq etməyənlərə yanlış olduqlarını inandırmaq çətin olur. Beləliklə, bu qanun hüquqların müəyyənləşdirilməsinə xidmət edə və ona sığınan insanların mülkiyyətini mühafizə edə bilmir. Bu hallar xüsusən öz işlərinə görə hər kəsin hakim, şərhçi və icraçı olduğu hallarda çox baş verir. Beləliklə, haqlı olan insan yalnız öz adi gücünə sığındığı üçün özünü haqsızlıqdan qoruya və müqəssiri cəzalandıra bilmir. Adi halda insanların mülkiyyətinə zərər gətirən bütün bu ədalətsizliklərdən yaxa qurtarmaq, öz mülkiyyətlərini qorumaq və mühafizə etmək üçün insanlar birləşərək bütün cəmiyyətin vahid gücünü və hər kəsin nəyə malik olduğunu müəyyənləşdirən əsaslı qaydalar əldə edirlər. Bu məqsədlə insanlar təbiətdən malik olduqları bütün hakimiyyəti daxil olduqları cəmiyyətə təslim edir və elan edilmiş qanunlarla idarə olunacaqlarını inamla icmada etibarlı qanunverici hakimiyyət hesab etdikləri əllərə tapşıırırlar. Əks təqdirdə, onların

təhlükəsizliyi, sakitliyi və mülkiyyəti təbii vəziyyətdə olduğu kimi, hələ də qeyri-müəyyənlikdə qalacaq.

137. Mütləq zorakı hakimiyyət, yaxud müəyyənləşdirilmiş daimi qanunsuz idarəetmənin heç biri cəmiyyət və dövlətin məqsədinə uyğun gələ bilməz. Əgər insanlar həyat, azadlıq və mülkiyyətlərinin qorunmasına, hüquq və mülkiyyətin müəyyənləşdirilmiş qaydaları ilə öz əmin-amanlıqlarının mühafizə olunacağına inanmasaydılar, təbii vəziyyətin azadlığından imtina edib, cəmiyyətin qanunlarına tabe olmazdılar. Təsəvvür etmək belə mümkün deyil ki, buna cəhd edərdilər; hətta onların kiməsə, yaxud kimlərə öz şəxsiyyət və mülkləri üzərində sərbəst hakimiyyət verməyə, öz qeyri-məhdud iradələrini zorakılıqla onlara icra etdirmək üçün bu qüvvəni magistrata tapşırmağa səlahiyyətləri olsaydı belə. Bu, təbii şəraitdə özünü daha pis vəziyyətə salmaq olardı. Burada onların öz hüquqlarını başqalarının müdaxiləsindən qorumaq üçün sərbəstlikləri vardı və belə müdaxilənin bir, yaxud daha çox şəxs tərəfindən törədilməsindən asılı olmayaraq, müdafiə üçün bərabər qüvvələrə malik idilər. Təsəvvür edək ki, onlar özlərini mütləq sərbəst hakimiyyətə və qanunvericinin iradəsinə təslim etmiş, özlərinin istənilən vaxt qurban getməsi üçün tərksilah olmuş, qanunvericini isə silahlandırmışlar. Bu zaman rəhbərliyi altında 100000 insan olan şəxsin zorakı gücünə məruz qalan şəxsin vəziyyəti, 100000 tək adamın zorakılığına məruz qalmış insanın vəziyyətindən daha pisdür. Çünki heç kim əmin deyil ki, gücü 100000 dəfə çox olan belə rəhbərliyin iradəsi, digər insanların iradəsindən daha yaxşıdır. Və məhz buna görə də, birliyin formasından asılı olmayaraq, idarə edən hakimiyyət cəmiyyəti eksrompt diktə və qeyri-müəyyən sərəncamlarla deyil, elan edilmiş və qəbul olunmuş qanunlarla idarə etməlidir. Əgər insanlar bir nəfəri, yaxud çoxluğun müştərək qüvvəsinə malik olan bir nəfəri silahlandırsaydılar, onlar da insanları öz təsadüfi fikirlərinin, yaxud çılğın və naməlum iradələrinin ölçüsüz və qeyri-məhdud əmrlərinə, öz hərəkətlərinə heç bir bəraət qazandırmadan itaətə məcbur etsəydilər, onda bəşəriyyət təbii vəziyyətdə olduğundan daha pis günə düşərdi. Ona görə də, dövlətin malik olduğu hakimiyyət ancaq cəmiyyətin rifahına xidmət etməli olduğu üçün, o, zor və istəkdən asılı olmamalı, müəyyənləşdirilmiş və elan edilmiş qanunlarla idarə edilməlidir. Yəni həm insanlar öz vəzifələrini bilməli, həm də qanun daxilində sağ-salamat və təhlükəsiz olmalıdırlar. İdarə edənlər də, onun hüdudları daxilində davranmalı, əllərindəki hakimiyyətdən sui-istifadə etməməli, onu öz iradələri əsasında bilmədikləri məqsədlər üçün işlətməməlidirlər.

138. Üçüncüsü, ali hakimiyyət heç kəsin mülkiyyətinin hər hansı hissəsini onun razılığı olmadan götürə bilməz. Çünki dövlətin məqsədi mülkiyyəti qorumaqdır və insanlar buna görə cəmiyyətə daxil olurlar. Bu, insanların mülkiyyətə malik olması şərtini nəzərdə tutur və tələb edir. Bunsuz onlar uduzmuş hesab olunardılar. Çünki cəmiyyətə daxil olmağın əsas məqsədi mülkiyyətin qorunmasıdır: onu mənimsəmək hər kəs üçün kobud səfehlik olardı. Ona görə də, icmanın qanununa əsasən cəmiyyətdə mülkiyyəti olan insanların onlara məxsus bütün əmtəələrə hüquqları var. Onların razılığı olmadan bu mülkiyyəti, yaxud onun bir hissəsini heç kim ala bilməz. Bunsuz ümumiyyətlə, onların mülkiyyəti də olmazdı. Çünki başqasının öz hüququna əsasən istədiyi vaxt mənim razılığım olmadan götürə biləcəyi mülkiyyətdə mənim heç bir payım yoxdur. Buna görə də, hər hansı birliyin ali və ya qanunverici hakimiyyətinin istədiyini edə biləcəyini, subyektlərin mülkiyyətindən sərbəst istifadə edəcəyini, yaxud istəyəndə onun hər hansı bir hissəsini mənimsəyə biləcəyini düşünmək yanlış olardı. Bu məsələ qanunvericiləri bütünlükdə, yaxud qismən dəyişən toplantılardan ibarət olan dövlətlərdə o qədər də qorxulu deyil. Çünki burada üzvlər toplantı ləğv edildikdə, cəmiyyətin qalan hissəsi kimi ölkə qanununun subyektinə çevrilirlər. Lakin qanunvericiliyin, mütləq monarxiyada olduğu kimi, daimi bir assambleyanın və ya bir şəxsin əlində olduğu hallar hələ də qorxuludur, çünki onlar bütün icmadan fərqli olmaq haqda düşünə bilirlər. Buna görə də, öz var-dövlətlərini və

hakimiyyətlərini digər şəxslərdən istədiklərini götürməklə genişləndirməyə meyli olacaqlar. Beləliklə, əgər subyektlərə rəhbərlik edən kəs hər hansı özəl şəxsin mülkiyyətindən istədiyi qədər pay götürə və onu istədiyi kimi istifadə edə bilirsə, onda insanların mülkiyyəti heç də əminlikdə olmayacaq; hətta həmin icmanın üzvləri arasında davranışı tənzimləyən yaxşı və ədalətli qanunlar olsa belə.

141. Dördüncüsü, qanunverici qanun yaratma səlahiyyətini başqa əllərə ötürə bilməz: xalq tərəfindən verilən hakimiyyət olduğundan, o, başqasına ötürülə bilməz. Yalnız xalq qanunvericiliyi təsis etmək və onun hansı əllərdə olacağını təyin etməklə birliyin formasını müəyyənləşdirə bilər. Xalq “biz bu şəxslərin hazırladığı və o formada olan qaydalara tabe olacaq, onlar əsasında idarə olunacağıq” söylədikdən sonra kimsə deyə bilməz ki, onlar üçün başqaları qanun hazırlamalıdır. Həm də, insanlar qanun yaratma səlahiyyəti verdikləri və seçdikləri şəxslərin tətbiq etdikləri qanunlardan başqa hər hansı qanuna riayət etməyə borclu deyillər. Qanunverici hakimiyyət insanların könüllü səlahiyyət ötürməsindən, o cümlədən təsisatdan törəndiyi üçün müsbət səlahiyyət ötürülməsindən başqa bir şey ifadə edə bilməz. Bu da qanunvericilər deyil, qanunlar hazırlamaqdır. Qanunvericinin öz qanun yaratma səlahiyyətlərini başqalarına ötürməyə və onu başqa əllərə verməyə hüququ yoxdur.

142. Bütün bunlar hər bir dövlət formasında Allahın və təbiətin qanunları, cəmiyyətin inamının öhdəlikləridir ki, istənilən birliyin qanunvericilik hakimiyyətinin əsasını təşkil edir.

Birincisi, onlar elan olunmuş müəyyənləşdirilmiş qanunlarla idarə olunmalıdır. Bu qanunlar xüsusi hallarda dəyişməməli, varlı üçün bir, yoxsul üçün digər, saraydakı üçün bir, şum sürən kəndli üçün başqa cür olmamalıdır.

İkincisi, bu qanunlar başqa bir məqsədə deyil, xalqın rifahına xidmət etməlidir.

Üçüncüsü, onlar xalqın, yaxud deputatların razılığı olmadan mülkiyyət vergilərini qaldırmamalıdır. Bu xüsusən qanunvericiliyin daimi fəaliyyət göstərdiyi, lakin ən azı, xalqın özünün müəyyən müddətə seçdiyi deputatlara qanunvericilik səlahiyyətlərinin hər hansı bir hissəsini saxlamadığı dövlətlərə aiddir.

Dördüncüsü, qanunverici qanun yaratma səlahiyyətini başqasına nə verə bilər, nə də verməlidir. O ancaq xalqın ixtiyarına buraxıla bilər.

Tiraniya haqqında

199. Uzurpasiya başqasının hüququna səlahiyyət dairəsində güc tətbiqidir. Tiraniya isə hüququ çatdığından artıq güc tətbiqidir ki, buna heç kimin haqqı ola bilməz. Və bu da hər hansı şəxsin əlindəki hakimiyyətdən tabeliyində olan insanların rifahı üçün deyil, öz xüsusi separat üstünlüyü üçün istifadə etməsi deməkdir. Əgər idarə edən titulundan asılı olmayaraq, qanuna yox, öz iradəsinə, öz qaydalarına əsasən hərəkət edərsə, onun əmrləri xalqın mülkiyyətinin qorunmasına yox, onun ambisiyasının, intiqamının, acgözlüyünün və digər qeyri-normal ehtiraslarının kifayətlənməsinə xidmət edəcək.

Dövlətin süqutu haqqında

211. Dövlətin süqutu barədə danışan hər bir şəxs, hər şeydən əvvəl, cəmiyyətin süqutu ilə dövlətin süqutu arasındakı fərqi müəyyənləşdirməlidir. İcmanı təşkil edən amil, insanları azad təbii vəziyyətdən vahid siyasi cəmiyyətə gətirən, hər kəsin bir-biri ilə əməkdaşlıq edəcəyinə, vahid bir şura kimi və beləliklə, vahid aydın birlik şəklində hərəkət edəcəyinə dair razılıqdır. Belə

ittifaqın süqutunun yeganə səbəbi demək olar ki, onlar üzərində qələbə çalmış xarici qüvvənin istilasına olur. Çünki bu halda (özünü vahid bütöv və müstəqil bir qurum şəklində qorumaq və dəstəkləməyə qadir olmamaq) bir quruma aid olan ittifaq zəruri şəkildə pozulur və hər şey əvvəlki vəziyyətinə qaydır. Hamı vəziyyətini istədiyi kimi dəyişmək azadlığına malik olur və öz təhlükəsizliyini yararlı bildiyi başqa bir cəmiyyətdə təmin edir. Cəmiyyətin çökdüyü vaxt onun dövlətinin süqutu labüddür. Beləliklə, fəth xəncərləri dövlətlərin köklərini kəsir və cəmiyyəti hissələrə parçalayır, məğlub və ya dağılmış çoxluğu zorakılıqdan qorunmalı olan cəmiyyətin mühafizəsindən və asılılığından ayırır. Dünya dövlətləri bu yolla süquta uğramaq təhlükəsi barədə çox yaxşı təlimatlandırılıb və lap başlanğıcdan bunu qəbul edib. Bu haqda çox danışmağa da, cəmiyyətin süqut etdiyi yerdə dövlətin qala bilməyəcəyini sübut etməyə də çox arqument gətirməyə ehtiyac yoxdur. Bu, binanın materiallarının tufandan dağılıb tökülərkən, yaxud zəlzələ vaxtı bir yığın qarmaqarışq yumağa çevrilərkən çərçivəsinin də qala bilməyəcəyinə bənzəyir.

212. Kənardan alt-üst olmaqdan əlavə, dövlətlər daxildən də süquta uğrayır.

Birincisi, qanunvericilik dəyişdiriləndə. Vətəndaş cəmiyyəti sülh dövlətidir. Burada müharibə vəziyyəti münəfiqlər məhkəməsi tərəfindən istisna edilir, bunu onlar öz qanunvericiliklərində təsbit edirlər. Onların arasında əmələ gələcək bütün fərqləri aradan qaldırmaq üçün qanunvericilikdə qeyd olunur ki, birliyin bütün üzvləri vahid, biri digərini anlayan canlı orqanizm şəklində birləşir. Bu birliyə forma, həyat və vahidlik verən ruhdur. Bu vaxtdan etibarən müxtəlif üzvlər müştərək nüfuzə, rəğbətə və birliyə malik olurlar. Buna görə də, qanunvericilik pozulduqda və ya buraxıldıqda, ardınca süqut və ölüm gəlir. Çünki cəmiyyətin mahiyyəti və birliyi vahid iradəyə malik olduğundan və qanunvericilik çoxluq tərəfindən təsis olunduğundan, həmin vahid iradəni bəyan edir. Qanunvericilik konstitusiyası cəmiyyətin birinci və fundamental aktıdır. Burada şəxslərin rəhbərliyi və qanunların tələbləri əsasında birlikləri davam etdirmək barədə bənd təsbit olunmuşdur.

Bundan əlavə, xalqın razılığı ilə təyin edilmiş və səlahiyyətləndirilmiş şəxslərdən başqa heç kəsin digərləri üçün məcburi qanunlar təsis etmək səlahiyyəti yoxdur. Əgər xalqın təyin etmədiyi kimsə, yaxud daha çox şəxs qanun yaradarsa, onlar bunu icazəsiz etmiş olar ki, insanlar həmin qanunlara əməl etməyə borclu deyillər. Bu da həmin qanunlara riayət etməyin qanunsuz olduğunu bildirir və insanlar özlərinə daha yaxşı hesab etdikləri yeni qanunvericilik təsis edə bilərlər. Çünki xalq onu nəyəsə cəlb etmək istəyən səlahiyyətsiz şəxslərə müqavimət göstərməkdə sərbəstdir. Hər bir insan öz iradəsinin ixtiyarındadır, ancaq cəmiyyətin iradəsini ifadə edən şəxslər burada istisna təşkil edir və belə səlahiyyətə, yaxud ixtiyara malik olmayanlar həmin yeri zorakılıqla tutmuş hesab olunurlar.

220. Bu və buna oxşar hallarda, yəni hökumət süqut etdikdə, insanlar özlərinə əvvəlkindən fərqlənən şəxsləri, yaxud formanı təhlükəsizlikləri və rifahları üçün məğlub saysalar, hər ikisinin dəyişdirildiyi yeni qanunvericilik təsis etməkdə sərbəstdirlər. Çünki cəmiyyət heç vaxt kiminsə səhvi üzündən, özünü qorumaq kimi təbii və əzəli hüququnu itirə bilməz. Bu, hüquqda razılaşıdırılmış qanunvericilik və onun hazırladığı qanunların ədalətli və qərəzsiz icrası vasitəsilə qoruna bilər. Lakin bəşəriyyətin vəziyyəti o qədər miskin deyil ki, lap son məqamda bu vasitədən istifadə etmək məcburiyyətində qalsın. İnsanlara zülm və hiyləgərlik və ya xarici qüvvəyə təslim olmaqla əldən getmiş qanunvericilik əvəzinə yenisini təsis edə biləcəklərini demək, onlara artıq iş-ışdən keçəndən sonra kömək gələcəyini və ya xəstəliyin müalicəsiz olduğunu söyləmək olardı. Bu, əslində onlara əvvəlcə qul olmağı, sonra isə öz azadlıqlarının qayğısına qalmağı təklif etməkdən başqa bir şey deyil. Və bu, zəncirləndikdən sonra onlara artıq azad insan kimi hərəkət edə biləcəklərini söyləməyə bənzəyir. Əgər bu, açıq-aydın belədirsə, onda yardım göstərmək deyil, ələ salmaq olur. İnsanlar tamamilə bu vəziyyətə düşənədək ondan xilas vasitələrini

tapmasalar, heç vaxt tiraniyadan azad ola bilməzlər. Buna görə də, onlar nəinki vəziyyətdən çıxmaq, həmçinin bunun qarşısını almaq hüququna malikdirlər.

221. Dövlətin çökməsinin ikinci səbəbi qanunvericiliyin, yaxud şahzadənin öz məsuliyyətlərinin əksinə hərəkət etməsi ola bilər.

Birincisi, etibar olunmuşlar hər hansı şəxsin mülkiyyətini işğal etməyə cəsarət edəndə, özlərini, yaxud icmanın bir hissəsini xalqın ağası, onun həyatının, azadlığının və ya vətənlərinin zorakı sahibi etmək istədikdə, qanunvericilik onlara qarşı hərəkət edir.

222. İnsanların cəmiyyətdə birləşməsinin məqsədi mülkiyyətlərini qorumaqdır. Və onların qanunvericilik seçməkdə və ona səlahiyyət verməkdə məqsədi cəmiyyətin bütün üzvlərinin mülkiyyətlərini qorunması: hər bir cəmiyyət üzvünün hakimiyyətinin məhdudlaşdırılması və dominantlığının azaldılması üçün qanunların hazırlanması və qaydaların yaradılmasıdır. Heç vaxt təsəvvür etmək mümkün deyil ki, bir şəxsin cəmiyyətə daxil olmaqla qorumaq istədiyi mülkiyyətinin məhv edilməsi üçün qanunvericiliyə səlahiyyət verilməsi cəmiyyətin iradəsinə uyğun olsun. İnsanlar məhz buna görə seçdikləri qanunvericilərə tabe olurlar: qanunvericilər xalqın mülkiyyətini ələ keçirməyə və məhv etməyə, yaxud onları zorakı hakimiyyətin köləsi səviyyəsinə salmağa cəhd etdikdə, xalqa qarşı müharibə elan etmiş olurlar. Xalq da itaətdən imtina edərək, Alahın bütün insanlar üçün güc və zorakılığa qarşı təmin etdiyi ümumi sığınacağa pənah aparır. Ona görə də, hər dəfə qanunvericilik ya ambisiyaya, ya səfehliyə, ya da korrupsiyaya görə cəmiyyətin bu fundamental qaydasını pozaraq, xalqın həyatı, azadlığı və mülkləri üzərində mütləq hakimiyyəti ələ keçirmək, yaxud onu başqasının ixtiyarına verməyə cəhd etdikdə, onlara tam başqa məqsədlərlə verilmiş məsuliyyəti pozmuş olur və hakimiyyət xalqa keçir. Xalqın da yeni qanunvericilik yaratmaqla (özləri yararlı bildikləri kimi) öz əzəli azadlığını bərpa etməyə, öz əmin-amanlığı və təhlükəsizliyini təmin etməyə hüququ var. İnsanların cəmiyyətə üzv olmaqlarının səbəbi məhz budur.

222. Ola bilsin, bu haqda deyiləcək ki, xalqın cahil və həmişə narazı olması hökumətin özülünü insanların qeyri-sabit rəyi və qeyri-müəyyən yumoru əsasında qurmaq, onu dağılmağa məruz qoymaqdır. İnsanlar əvvəlki hökumətdən təhqir görəndə, qanunvericilik yarada bilirlərsə, onda heç bir hökumət uzun müddət qalmağa qadir olmaz. Cavabım budur: tamamilə əksinə, bəzilərinin düşüncəsinə görə, insanlar öz köhnə formalarını asanlıqla tərk ermirlər. Onları vərdiş etdikləri çərçivədə buraxdıqları səhvləri düzəltməyə inandırmaq çox çətindir. Lap anadangəlmə qüsurlar olsa da- hətta dünya görəndə ki, buna imkan var, onları dəyişmək asan iş deyil. İnsanlardakı, öz konstitusiyalarını tərk etməyə xas olan astagəllik və antipatiya istər bu krallıqda- bu əsrdə, istərsə də, keçmiş zamanlarda bir çox inqilablar zamanı müşahidə olunmuşdur. Bu, hələ də bizdə qalmaqdadır və bizi bəzi uğursuz cəhdlər intervalından sonra yenidən əvvəlki qanunvericimiz olan krala, lordlara və nümayəndələrə qaytarmışdır. Şahzadələrimizin başından tacı götürmək üçün nə qədər oyun qursaq da, bu, xalqın onları dəyişdirməsinə nail olması ilə nəticələnməmişdir.

229. Dövlətin məqsədi bəşəriyyətin rifahı olmalıdır. Bəşəriyyət üçün hansı yaxşıdır: xalqın tiranlığın nəhayətsiz iradəsinə dözməsi, yoxsa hökmdarlar öz hakimiyyətlərindən ölçü bilmədən və onların mülkiyyətini qorumaq üçün deyil, məhv etmək üçün istifadə etdikdə, müqavimət göstərməsi?

232. Kimsə haqsız güc işlədirsə, cəmiyyətdə çoxunun etdiyi kimi, özünü güc işlətdiyi şəxslərə qarşı müharibə vəziyyətinə qoyur: və bu vəziyyətdə bütün əvvəlki əlaqələr ləğv olunur. Bütün digər hüquqlar qüvvəsini itirir ki, beləliklə, hər kəsin özünü müdafiə və aqressora müqavimət göstərmək hüququ var.

240. Burada ümumi sual ortaya çıxır: hakim kim olmalıdır, öz məsuliyyətlərinin əksinə hərəkət edən şahzadə, yaxud qanunvericilik? Belə şeyləri ancaq pis niyyətli və təfriqəçi adamlar

xalq arasında yaya bilər, axı şahzadə ancaq öz imtiyazları üçün çalışır. Buna belə cavab verirəm: Xalq hakim olmalıdır: çünki inanılmış şəxsi, yaxud onun yardımçısını yaxşı və ona etibar olunmuş məsuliyyətə uyğun hərəkət etdirən hakim olmalıdır. Bəlkə, onun ixtiyar verdiyi və məsuliyyətinin öhdəsindən gələ bilmədikdə, onu azad etməyə səlahiyyətli olmalıdır? Əgər bu, ayrı-ayrı şəxslərin xüsusi vəziyyətlərində məntiqə uyğundursa, onda niyə milyonların mənafeyindən söhbət getdiyi önəmli bir vaxtda belə olmasın? Hətta qarşısı alınmayacağı halda böyük təsiri olacaq və düzəldilməsi çətin baha başa gələcək ziyanın qorxulu olduğu bir anda belə?

241. Lakin kimin hakim olacağı sualı heç də onu bildirmir ki, ümumiyyətlə, hakim yoxdur: çünki yer üzündə, insanların arasındakı ziddiyyətləri həll etməyə ədalət sistemi olmadıqda, göydə Allah hakimdir. Yalnız o haqqdır və haqqın hakimidir. Lakin bütün başqa hallarda olduğu kimi, bu halda da, hər kəs özünün hakimidir. İstər başqa biri özünü ona qarşı müharibə vəziyyətinə qoyduqda, istərsə də, Çəpta kimi Ali hakimə müraciət etməli olduqda.

242. Qanunun boş, yaxud şübhəli olduğu və bunun mühüm nəticələri ola biləcəyi anlarda şahzadə ilə xalq arasında ziddiyyət yaranarsa, düşünürəm ki, bu halda ən yaxşı münsif xalq şurası olmalıdır. Çünki şahzadə ona həvalə olunmuş məsuliyyətə malikdirsə və qanunun ümumi qaydalarından yayınarsa, kimsə özünü incidilmiş hesab edir. Beləliklə, şahzadənin qanuna zidd, məsuliyyətini aşdığı güman edilsə, onda xalq şurasından (hansı ki, bu ixtiyarı şahzadəyə o verib) mükəmməl hakim ola bilməz. Onlar bu prosesin nə qədər uzanacağını nəzərdə tuturlar? Lakin şahzadə, yaxud administrasiyada oturan kimsə, məsələnin bu üsulla həllindən yayınarsa, onda çarə kimsəyə yox, Allaha qalır. Yer üzündə özündən yüksək qüvvə tanımayan və yerdəki hər hansı hakimə müraciət üçün icazə verməyən qüvvə ilə müharibə vəziyyəti alınarsa, onda incidilmiş tərəfin ümidi ancaq Allaha qalır. O, öz-özünə mühakimə aparır və lazım bildiyi vaxtda bu müraciətdən yararlanıb, günahkarı cəzalandırmağı düşünür.

243. Sonda, hər bir fərdin cəmiyyətə daxil olduğu vaxt onun ötürdüyü səlahiyyətlər, cəmiyyət mövcud olduqca ona qayıtmır, icmada qalır. Bunsuz heç bir icma və ya ittifaq mümkün deyil ki, bu da ilkin sazişə ziddir. Belə ki, cəmiyyət qanunvericilik səlahiyyətini bir qrup şəxsin və sonradan onların xələflərinin toplantısına (həmin səlahiyyətin xələflərə ötürülə bilən olması haqqında tapşırıq ilə) verdikdən sonra, həmin hakimiyyət davam etdikcə bu cür qanunvericilik səlahiyyəti onlara geri qayıtmır. Belə ki, qanunverici hakimiyyətə daim davam etmək səlahiyyəti verməklə, onlar öz siyasi gücünü həmişəlik həmin qanunverici orqana ötürür və bir daha qayıtara bilmirlər. Lakin onlar qanunverici orqan üçün müəyyən vaxt təyin edirlərsə və bu cür ali hakimiyyəti bir şəxsə və ya toplantıya yalnız müvəqqəti verirlərsə, yaxud hakimiyyətdə olanlar ondan sui-istifadə edərsə, onda bu hüquq müsadirə edilir. Müsadirə edildikdən sonra və ya müəyyən edilmiş vaxt başa çatdıqdan sonra bu hüquq cəmiyyətə qayıdır. Beləliklə, insanlar ali hakimiyyət kimi çıxış etmək hüququna malik olur, qanunverici hakimiyyət kimi mövcud olmaqda, yaxud yeni forma yaratmaq və ya köhnə formanı düzgün hesab etdiyi əllərə verməkdə davam edirlər.